

УДК 327.51(ЄС+061.1НАТО)

РОЗВИТОК ВІДНОСИН ЄС І НАТО В УМОВАХ КРИЗИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ**DISTRIBUTION OF EU AND NATO IN THE MINDS OF THE CRISIS OF EUROPEAN SECURITY****Годлюк А. М.,**

кандидат політичних наук, науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (Київ, Україна), e-mail: Godluk7@ukr.net

Godliuk A. M.,

Candidate of Political Science, Research Fellow, Transatlantic Studies Department, State Institution of the Institute of World History, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine), e-mail: Godluk7@ukr.net

У статті розглянуто розвиток відносин між НАТО та ЄС в контексті кризи європейської безпеки. Проаналізовано стан європейської безпеки в 2014-2018 роках, основні програми співробітництва країн НАТО та ЄС щодо подолання кризи безпеки в Євроатлантичному регіоні. Внаслідок низки криз у Північній Африці, на Близькому Сході та Східній Європі сформувалася нова система безпекових загроз, яка мало вписувалася в існуючі концепції політики безпеки країн ЄС та НАТО. Розширення переліку воєнних, у тому числі гібридних, загроз вимагало від країн-членів ЄС та НАТО змінювати усталені моделі співробітництва і переходити до більш посиленої кооперації, насамперед у військовій сфері.

Ключові слова: криза європейської безпеки, військове співробітництво ЄС та НАТО, Постійне структуроване співробітництво, спільна Декларація про співробітництво між ЄС та НАТО.

The article examines relations between NATO and EU in the context of the European security crises. Author has analyzed situation of the European security in 2014-2018, and the major programs of the partnership between the NATO and EU member-states in regard of resolving of the security crises in the Euro-Atlantic region. Because of the crises in North Africa, in the Middle East and the Eastern Europe a new system of security threats has emerged, but it haven't been a part of the current conception of the security policy of the NATO and EU member-states. Enlargement of the list of the military, including hybrid, threats demanded from the NATO and EU member states to change their established models of the cooperation and to move toward more enhanced partnership, especially in the military sector.

Keywords: European security crisis, EU-NATO military cooperation, Partnership on a regular basis, Joint Declaration on EU-NATO cooperation.

Після завершення “холодної війни” для країн Заходу, настав відносно стабільний та спокійний період. Розпад радянського блоку, який протягом десятиліть розглядався як основна загроза безпеки для країн Заходу означав для Євроатлантичного регіону початок періоду нового спокою та процвітання. Видатний американський політолог та філософ Френсіс Фукуяма навіть встиг заявити про кінець історії.

Попри низку терористичних атак та загалом посилення терористичної загрози, перша декада XXI століття залишалася періодом стабільності з відносно низьким рівнем безпекових загроз. Однак колапс низки північно-африканських режимів в ході Арабської весни та початок громадянської війни в Сирії суттєво змінили характер загроз. До цих подій додалися поява так званої Ісламської

Держави і зрештою агресія Російської Федерації щодо України. Зазначені події суттєво вплинули на характер загроз та викликів безпеці насамперед в Європі. Фактично можна говорити, що в 2011-2014 роках розпочався новий період для політики безпеки в Євроатлантичному регіоні.

Безпекова стратегія ЄС, прийнята в 2003 році, досить чітко демонструвала загальний фон міжнародних відносин того часу. Зокрема, проголошувалося існування «убезпеченої Європи в досконалішому світі», що ґрунтується на універсальних цінностях непорушних і невід’ємних прав людини, свободи, демократії, рівності та верховенства права. Загалом документ проникнутий духом спокою і вірою в те, що поява досконалішого світу це питання найближчої перспективи [1].

Однак друга декада XXI століття була наповнена подіями, які досить чітко показали, що світ не став не те що досконалішим, він став ще небезпечнішим і непередбачуванішим, ніж це було за часів «холодної війни». Громадянські війни в Лівії та Сирії, поява агресивної іранської «Шіїтської імперії» та зрештою анти-західний розвиток зовнішньої політики Російської Федерації, який почався серпневою війною 2008 року проти Грузії і найбільшою гостротою досяг під час анексії Криму та агресії на Сході України, продемонстрували, що оцінки основних ризиків для безпеки Європи були зроблені як мінімум невірно. Наслідком вищезазначених процесів стало розгортання глибокої кризи безпекової політики ЄС та країн Заходу загалом, оскільки країни Заходу виявилися не готовими до нових викликів і змушені були реагувати на нові загрози ситуативно та часто непродумано.

Дослідження взаємодій структур Північноатлантичного альянсу і Європейського Союзу в галузі безпеки особливо актуалізується в сучасних умовах, коли Україна з одного боку бере активну участь в євроінтеграційних процесах, а з іншого є жертвою агресивної політики Російської Федерації.

Лише в 2016 році було ухвалено нову безпекову стратегію ЄС, яка дає можливість досить чітко проаналізувати бачення європейськими експертами та політиками основних викликів з урахуванням тих коректив, які внесли політичні реалії останніх 8 років [2].

Детальний розгляд вищезазначених загроз виходить за межі нашого дослідження, однак спробуємо коротко їх окреслити.

Військові загрози. Ризики реальної війни для країн Західної Європи є відносно невисокими. Однак залишається можливість гібридного конфлікту в країнах Балтії та ризик нанесення масованого ядерного удару по континенту у разі глобальної війни з Росією або спорадичних ядерних ударів з боку таких країн, як Іран чи Північна Корея (хоча ця загроза є скоріше гіпотетичною, оскільки ані Іран, ані Північна Корея не мають відповідних технологій для того, щоб завдати подібний удар).

Основним інструментом забезпечення в цій сфері для ЄС залишаються структури Північноатлан-

тичного альянсу, про що власне йдеться і у Стратегії Європейської безпеки 2016 року. Враховуючи військову і політичну міць Північноатлантичного альянсу, а також явне технологічне домінування країн Заходу над їх найближчими супротивниками, можна констатувати, що в питаннях військової безпеки позиції Заходу є досить потужними, а загрози скоріше гіпотетичними, тому говорити про глибоку кризу в даному контексті не варто [3].

Терористичні загрози. За останні 5 років у Європі відбулася низка терактів, у тому числі зі значною кількістю жертв (24 скоєних нападів й ще 64 запланованих, які з тих чи інших причин провалилися) [4]. Основну терористичну загрозу останнім часом становила Ісламська Держава, бойовики якої в тій чи іншій формі були задіяні в організації та виконанні значної кількості терактів. Однак розгром зазначеного угруповання та низка ефективних заходів західних спецслужб, спрямованих на встановлення контролю за терористичними мережами, дали певні результати і дозволили знизити загальний рівень терористичної загрози.

Кібернетичні загрози. Згідно з офіційними даними Євросоюзу за 2016 рік у світі щоденно відбувалося не менше 4000 кібератак. Близько 80% компаній зазнали кібератак у тій чи іншій формі. Протягом останніх років кіберзагроза значно еволюціонувала [5]. Якщо ще 5-7 років тому основу кіберзлочинів становили дисперсні напади окремих хакерів, що мали на меті заволодіти грошовими коштами своїх жертв, то останнім часом ситуація суттєво змінилася. Хакерські угруповання активно переходять на службу держави і використовуються з метою нанесення шкоди стратегічній інфраструктурі супротивника.

Загалом варто зазначити, що кібернетична загроза лише набирає сили і дуже далека від нейтралізації. Більше того, з часом проблема лише загострюватиметься, оскільки рівень діджиталізації суспільства зростає і разом з нею зростає залежність різних сфер життя від електронних систем. Тому хакерські атаки в майбутньому можуть нести ще більші загрози і збитки, наносячи суттєву шкоду як економіці, так і військовій інфраструктурі.

Енергетична безпека так само посідає чільне місце в системі безпеки Європи. Європейський Союз є великим імпортером енергоносіїв, тому зацікавлений у диверсифікації поставок та збільшенні ролі відновлюваної енергії.

У зв'язку з цим велику небезпеку становить залежність поставок газу від Російської Федерації (постачання нафтопродуктів є значно більш диверсифікованим). Хоча досі особливих проблем з європейським ринком не виникало, поведінка російських постачальників, зокрема Газпрому, має викликати занепокоєння в контексті непередбачуваної поведінки цього постачальника на українському ринку.

Стабілізація держав-сусідів ЄС та проблема біженців. Окремим пунктом європейської стратегії з безпеки розглядає забезпечення стабільності держав-сусідів. На сьогодні з Півдня та Сходу Євросоюз оточує низка держав, які мають внутрішні

військові конфлікти різної інтенсивності: це Лівія, Сирія та Україна. Крім того, існує ризик дестабілізації ситуації в Марокко, Алжирі, Тунісі, та навіть Єгипті й Туреччині (хоча в останніх двох така вірогідність невелика). Крім того, може бути розморожений Придністровський конфлікт.

Як показали події 2015-2016 років, загострення кризи в країнах-сусідах призводить до сплеску некерованої міграції до ЄС, з якою країни Європи не здатні впоратися, що в свою чергу впливає на політичну стабільність всередині самого Європейського Союзу. Крім того, зростає вплив організованої злочинності, набирає силу наркотрафік тощо. Ця сфера, на жаль, є однією з найбільш проблемних для безпеки ЄС. У разі серйозної дестабілізації в країнах-сусідах у ЄС надзвичайно мало важелів впливу на ситуацію. Надання кредитної допомоги для підтримки макроекономічної стабільності, консультування з питань проведення реформ та певні торговельні преференції – це фактично весь арсенал інструментів, яким на сьогодні володіє ЄС у цьому напрямі [6].

Інформаційна безпека. Використання відвертої дезінформації, а також спроби маніпулювання суспільною думкою за допомогою засобів масової інформації та соціальних мереж стало абсолютно новим викликом для західних демократій. За допомогою подібних маніпуляцій спецслужби РФ намагалися, зокрема, вплинути на результати виборів у США і Франції. Окрім того, подібного роду пропаганда працює на посилення євроскептичних поглядів та просування програм політичних сил, пов'язаних з євроскептицизмом.

Яскравим прикладом таких проблем став референдум у Нідерландах щодо набрання чинності угодою про асоціацію між Україною та ЄС [7]. Як показали розслідування журналістів, проведення референдуму безпосередньо підтримувалося з Москви, зокрема в інформаційному плані. Аналогічно російські спецслужби намагалися вплинути на громадську думку під час голосування щодо виходу Сполученого Королівства з ЄС [8]. Попри те, що зазначена робота спецслужб Російської Федерації проводиться з метою внесення розколу в лави країн ЄС та послаблення позицій самого союзу, влада ЄС змогла оцінити масштаб проблеми лише в 2017 році, тому проведення серйозної роботи щодо знешкодження зазначеної загрози тільки починається. Зараз йдеться про блокування фальшивих акаунтів у соцмережах та обмеження політичної реклами, позбавлення ліцензій російських телеканалів тощо [9].

Таким чином, ми бачимо, що загальна картина загроз на Європейському континенті суттєво змінилася за останні 5 років. Значно зросли ризики прямого військового зіткнення між державами НАТО та Росією, що ще 5 років тому здавалося абсолютно фантастикою. Змінилися форми терористичної активності. Поряд з видозміненими викликами з'явилися нові, зокрема в сфері кібернетичної безпеки, на які поки що немає адекватних відповідей. Загалом варто зазначити, що система європейської безпеки дійсно перебуває під перманентним тиском і цей тиск значно зріс останнім ча-

сом, однак ЄС та євроатлантичні структури цілком здатні давати адекватні відповіді на ці виклики.

Безпекова політика країн ЄС та НАТО є надзвичайно взаємопов'язаною. Достатньо зазначити, що 22 країни, що є членами ЄС, одночасно входять до Північноатлантичного альянсу. Крім того, як уже зазначалося вище, саме США виступають головним гарантом воєнної безпеки країн Європейського Союзу і несуть основний тягар військових витрат. Тому уявити собі архітектуру європейської безпеки без НАТО наразі неможливо. Проте перехід західноєвропейських країн від суто економічної до політичної інтеграції, що відбувався на межі 1980-х-1990 років і завершився підписанням Маастрихтських угод 1992 року, значною мірою диктував перегляд оборонної політики країн Європи в бік розширення її самостійності. В цьому контексті певна конкуренція з уже існуючими структурами НАТО була неминучою, що змушувало сторони домовлятися про певний розподіл функцій в галузі оборони та воєнної безпеки й шукати нові формати взаємодії.

Початок взаємодії ЄС та НАТО слід віднести ще до часів так званої Берлінської наради міністрів закордонних справ країн НАТО 1996 року, в ході якої були прийняті принципові рішення щодо можливості застосування певних військових сил європейських учасників НАТО для здійснення в першу чергу миротворчих операцій з активним залученням інфраструктури альянсу, але без формальної участі самого альянсу [10, с. 46-47; 11, с. 70-72].

Наступним кроком у цьому процесі слід розглядати Франко-Британську декларацію Сен-Мало [11, с. 70-72]. Зрештою в 1999 році ці питання також обговорювалися на Вашингтонському саміті НАТО [10, с. 46-47; 11, с. 70-72]. Продовженням домовленостей став здійснений в 2000 році між Генеральним секретарем НАТО та головою Ради ЄС обмін листами щодо можливого характеру співпраці між НАТО та ЄС у галузі воєнної безпеки та оборони. З 2001 року відбуваються постійні зустрічі між представниками ЄС та НАТО (на рівні послів та міністрів закордонних справ).

Зрештою, 16 грудня 2002 року було укладено угоду про співпрацю відому як Берлін Плюс. Цією угодою сторони передбачали доступ ЄС до інфраструктури НАТО (в тому числі штаб-квартир та засобів зв'язку) з метою підвищення ефективності планування операцій, обмін секретною інформацією тощо [12, р. 40-42].

Результатами цих домовленостей стало проведення операції «Конкордія» в 2003 році в Македонії та операції «Алтея», яка почалася в 2004 році в Боснії і Герцеговині. Обидві операції загалом можна вважати цілком успішними. Загалом протягом 2000-х років намітилася основна тенденція розподілу ролей між євроатлантичними структурами. Європейський Союз брав активну участь у миротворчих операціях, конфліктах низької інтенсивності, в той час, як НАТО концентрувалася на конфліктах з високою інтенсивністю, де необхідно було застосування значних військових ресурсів [11, с. 74-75].

Загалом станом на 2013 рік ЄС провів близько 14 операцій, спираючись на домовленості Берлін Плюс [13].

Друга декада XXI століття суттєво змінила обрис архітектури європейської безпеки. Як вже зазначалося вище, з'явилися нові загрози як військового, так і не військового характеру, які вимагали реакції, змушувало посилювати військову співпрацю всередині ЄС, і між ЄС та НАТО. Причому реалізація спільних проектів мала відбуватися значно швидше ніж раніше.

У 2016 [14] та 2018 [15] роках було підписано дві спільні декларації НАТО та ЄС, які визначили основні напрями співпраці. Зміст цих декларацій цілком корелює зі стратегією безпеки ЄС 2016 року, яку ми розглянули вище, і відображає виклики системі безпеки країн Заходу, що були спричинені низкою криз другої декади XXI століття.

Основні напрями співпраці були закладені декларацією від 08 липня 2016 року. Декларація передбачала започаткування спільних проектів у таких галузях: протидія гібридним загрозам (розглядається як ключовий напрям з яким пов'язано 10 з 42 заходів програми співробітництва), оперативніше співробітництво на морі та з питань міграції, кібернетична безпека, оборонний потенціал, оборонна промисловість і дослідження в галузі оборони, спільні військові навчання, підтримка потенціалу партнерів на Півдні та Сході.

8 грудня 2016 року рада ЄС- НАТО ухвалила перелік з 42 заходів, які мали наповнити декларацію реальним змістом [16]. Кожні півроку оприлюднюється звіт щодо реалізації зазначених заходів [17; 18; 19]. 10 липня 2018 року підписано ще одну декларацію про співробітництво ЄС- НАТО, що загалом підтвердила основні напрями співробітництва, закладені в декларації 2016 року [15].

Водночас варто також звернути увагу на те, що паралельно зі створенням спільних з НАТО структур в Європі спостерігається й інша тенденція, а саме: створення власних європейських оборонних структур, незалежних від США та НАТО. Важливою проблемою для ЄС є дисбаланс сил всередині НАТО. Так, на сьогоднішній основним гарантом європейської військової безпеки виступає армія США, що дає європейцям можливість заощаджувати на військових витратах, але одночасно робить європейських союзників залежними від США. Неможливість або небажання з боку американців надати допомогу союзникам є серйозним ризиком, який європейські політики мають враховувати.

Варто зазначити, що, враховуючи поступовий перехід Європейського Союзу від суто економічної до розширеної політичної співпраці, такі ідеї є цілком слушними і загалом нагальними, однак досить складними з точки зору практичної реалізації. Тому західноєвропейські політики запропонували підхід поступової інтеграції у сфері безпеки і оборони. Основні принципи формування спільних інститутів воєнної безпеки були закладені ще Маастрихтськими угодами (ст. 42-46) [20] та пізніше підтверджені Лісабонською угодою [21] і знайшли

своє відображення в нератифікованій Європейській конституції (розділ III-312) [22].

Аналіз положень зазначених угод вказує на те, що спершу інтеграція мала досить обмежений характер. Було запропоновано створити Європейське оборонне агентство, яке координувало б діяльність країн-членів щодо питань військово-технічного співробітництва і закупівлі озброєнь (п.42) та створення спільних військових з'єднань, які мали використовуватися в першу чергу в межах миротворчих операцій (п.43). При цьому, в договорі наголошується на те, що військове співробітництво в межах ЄС жодним чином не суперечить союзницьким зобов'язанням держав, що в той же час є членами НАТО.

Відповіддю Європейського Союзу на нові загрози стало так зване Постійно структуроване співробітництво (аббревіатура PeSCo від англійського Permanent Structured Cooperation). Подібна програма була передбачена ще п.46 Маастрихтських угод, однак остаточні обриси набула лише після підписання 7 вересня 2017 року окремого договору. Станом на грудень 2017 року до угоди приєдналося 25 країн-членів ЄС [23].

Основні напрями співпраці загалом подібні до напрямів співпраці визначених попередніми угодами. Це, зокрема, координація в питаннях озброєнь та діяльності оборонної промисловості, створення спільних воєнних з'єднань для проведення миротворчих операцій та створення інфраструктури для планування, розгортання та підтримки подібного роду операцій, а також координація членів союзу щодо невійськових, гуманітарних та рятівних операцій [24].

Однак варто зауважити, що до програми додалися і нові напрями співробітництва, які значною мірою відображають зміни стратегії європейської безпеки, зокрема положення стратегії безпеки ЄС 2016 року.

Структурно співробітництво розбито на 17 проектів, що покривають певну частину безпекових загроз ЄС [24; 25]. У кожному з таких проектів бере участь певна кількість країн-учасниць союзу, які в свою чергу визначають порядок реалізації проекту та управління ресурсами. Крім цього, існує загальна рада співробітництва, яка визначає загальні принципи взаємодії та забезпечує координацію в реалізації програми структурного співробітництва загалом.

Проекти в рамках PESCO можна умовно поділити на декілька груп.

До першої можна віднести проекти щодо поліпшення інфраструктури управління операціями.

До неї входять такі проекти:

Європейське медичне командування (European Medical Command) – головна мета проекту створити базу для медичного забезпечення місій військового та гуманітарного характеру, куди були б залучені ресурси різних країн-учасників.

Об'єднана мережа європейських логістичних центрів (Network of logistic Hubs in Europe and support to Operations) – метою проекту є покращення

логістики операцій шляхом об'єднання систем забезпечення та створення єдиного координаційного центру, який мав би забезпечити ефективніший розподіл ресурсів під час проведення операцій [25].

Система стратегічного командування та контролю операцій (Strategic Command and Control (C2) System for CSDP Missions and Operations) – проект передбачає поліпшення системи стратегічного планування операцій шляхом створення нових комунікативних можливостей та обміну інформацією між їх учасниками, що дозволяло б командуванню отримувати повну картину виконання місій. Розгортуваний набір засобів військової допомоги у випадках надзвичайних ситуацій (Deployable Military Disaster Relief Capability Package) – проект передбачає створення мобільних груп військових фахівців різних напрямів для забезпечення насамперед рятівних операцій (природні лиха, соціальні катаклізми, пандемії) як під егідою ЄС, так і інших організацій [25].

До другої групи можна віднести проекти щодо поліпшення матеріальної інфраструктури, в тому числі цивільної, що може бути використана у військових цілях. Тут слід виділити два проекти: Військова мобільність (Military Mobility) та Забезпечення управління енергетичними ресурсами (Energy Operational Function). Перший проект передбачає підвищення мобільності військових контингентів у межах ЄС. Має дві основні складові. По-перше, усунення бюрократичних перепон для пересування військових з'єднань та розвиток логістичної інфраструктури (дороги, мости, тунелі і тощо), які можуть бути використані для перекидання військ. Другий проект передбачає розроблення програми поліпшення використання енергоресурсів у місцях безпосереднього розгортання військових і невійськових місій [25].

Третій важливий напрям – це стандартизація підготовки військових кадрів. До цієї групи належать два пов'язаних проекти з підготовки та сертифікації військових інструкторів: Центр з підготовки (European Union Training Mission Competence Centre) та Центр з сертифікації підготовки кадрів для європейських армій (European Training Certification Centre for European Armies), мета яких, створення єдиної системи вимог до підготовки військових інструкторів в арміях країн союзу [25].

Четвертий напрям стосується розроблення систем комунікації, контролю та новітніх озброєнь. До проектів цієї групи належать Розроблення систем комунікації та стеження: Європейська система безпечного радіозв'язку (European Secure Software defined Radio), Система нагляду та захисту за прибережними водами та гаванями (Harbour & Maritime Surveillance and Protection) та Поліпшена система нагляду за морськими водами (Upgrade of Maritime Surveillance). Ці проекти передбачають створення складних програмних та апаратних систем, що давали б можливість отримати повну інформацію про пересування будь-яких об'єктів у прибережних водах країн союзу.

Окрім того, PESCO передбачає також створення нових видів озброєнь. Зокрема, планується розробити європейську бойову машину піхоти (проект Armoured Infantry Fighting Vehicle), новітню мобільну артилерійську платформу (проект Indirect Fire Support (EuroArtillery)) та автономну систему протимінного захисту прибережних вод (проект Maritime (semi-) Autonomous Systems for Mine Countermeasures) [25].

Остання група проектів стосується загроз у галузі кібернетичної безпеки. Сюди входять Спільна інформаційна платформа кіберзагроз та відповідей на них (Cyber Threats and Incident Response Information Sharing Platform) та група швидкого реагування на кіберзагрози та взаємодопомоги в галузі кібербезпеки (Cyber Rapid Response Teams and Mutual Assistance in Cyber Security) [25].

У контексті співробітництва НАТО і ЄС PESCO виконує двояку роль. З одного боку, реалізація цієї програми є проявом тенденції щодо посилення інтеграції країн-членів ЄС у галузі воєнної безпеки, що створює певною мірою конкуруючі з НАТО структури, але з іншого – посилення так званого європейського стовпа в НАТО позитивно впливає на всю архітектуру безпеки в північній Атлантиці. Також варто зазначити, що офіційні особи НАТО загалом підтримали програми, розглядаючи їх у контексті посилення оборонного потенціалу всього блоку.

Окремою галуззю співробітництва між структурами НАТО та ЄС є проведення військових навчань та розміщення додаткових військових контингентів неєвропейських членів НАТО (в першу чергу США) на території країн ЄС. Варто зазначити, що цей напрям варто розглядати скоріше в контексті процесів всередині НАТО, оскільки всі країни, які беруть участь в навчаннях так само як і країни, на території яких розміщуються додаткові контингенти є членами або партнерами НАТО. Однак, варто звернути увагу на загалом позитивну оцінку структур ЄС щодо подібного роду заходів. Крім того, враховуючи, ту обставину, що подібного роду акції мають важливе значення для військової безпеки Союзу загалом, їх також певною мірою можна розглядати в контексті співпраці ЄС-НАТО.

Після анексії Російською Федерацією Кримського півострова та розв'язання військового конфлікту на Сході України, перед східноєвропейськими державами, які мають спільні кордони з РФ (в першу чергу країни Балтії та Польща), гостро постало питання посилення напряму військової безпеки. Оскільки ці країни є одночасно членами і ЄС і НАТО безпека зазначених держав автоматично ставала важливим пріоритетом для обох організацій. Враховуючи, що саме структури НАТО є основою військової безпеки країн Європейського Союзу, основні напрями щодо захисту регіону від можливої російської агресії проводилися саме по лінії структур Північноатлантичного альянсу.

В 2014 році стало цілком очевидно, що дії керівництва Російської Федерації є не прогнозованими і існує значний ризик розв'язання військового

конфлікту в країнах Балтії за зразком конфлікту на Донбасі. Особливо вразливими для цього були східні регіони Латвії, зокрема, Латгалія з високим відсотком російськомовного населення.

Важливим рішенням Північноатлантичного альянсу в зазначеному контексті стало розміщення додаткових військових контингентів в Латвії. Не бажаючи порушувати положення акту Росія-НАТО Альянсом було ухвалено рішення не розміщувати постійні військові бази на території Центрально-Східної Європи, але збільшити кількість з'єднань, які на ротаційній основі прибувають для участі у військових навчаннях. В 2016 році на Варшавському саміті НАТО було ухвалено програму розширеної передової присутності (NATO Enhanced Forward Presence)[26]. Програма передбачає розгортання чотирьох багатонаціональних батальйонних груп на території Польщі, Литви, Латвії та Естонії. Розгортання зазначених груп було завершено в серпні 2017 року. На сьогодні кожна група має чисельність близько 1200 осіб, а загальна кількість додаткових контингентів складає близько 4500 солдатів та офіцерів.

Окремо варто згадати програму уряду Барака Обама відому як Європейська ініціатива перестраховки (European Reassurance Initiative) [27, 28]. Метою якої було розширення присутності США в Європі, що в свою чергу мало підтвердити готовність США до виконання своїх союзницьких зобов'язань у разі провокативних дій з боку РФ в Центрально-Східній Європі. Програма передбачала збільшення кількості військових США на ротаційній основі, розширення парку військової техніки, проведення навчань та посилення військової підготовки, розвиток військової інфраструктури, та надання допомоги партнерам США в військовій та інших, зокрема інформаційній, сферах [28].

Загальне фінансування програми з 2014 року склало майже 10 мільярдів доларів США, що робить цю програму однією з наймасштабніших програм стримування Російської Федерації [29].

Окремо розглядається питання про розміщення військової бази США на території Польщі (так званий форт «Трамп»). Однак, зазначене питання все ще перебуває на стадії узгодження [30].

Не можна оминати увагою і розширення військових навчань НАТО в Балтійському регіоні загалом.

Загалом командування Північноатлантичного альянсу розглядає проведення військових навчань як ефективний метод стримування Російської Федерації. Основною ареною проведення таких навчань виступають регіони Балтійського та Чорного морів, що дає можливість продемонструвати можливість учасників Альянсу на двох основних гіпотетичних театрах військових дій [31; 32].

Починаючи з 2014 року країни Північноатлантичного альянсу значно розширили свої навчання в Балтії та Скандинавії. Так в червні 2014 року було проведено маневри Удар Шаблею (Saber Strike) в Латвії [33]. Ці маневри, хоча є щорічними в 2014 році стали одними наймасштабніших за всю історію проведення.

Наприкінці червня також було проведено навчання морських флотів Baltos 2014. В вересні того ж року було проведено внепланові військові навчання сухопутних військ, що мали показати рішучість учасників Альянсу захистити країни Балтії від можливої гібридної агресії Російської Федерації [34].

Особливістю всіх цих навчань є значне розширення кількості військових та військової техніки. Причому тенденція до збільшення продовжує зберігатися. Якщо в 2013 році в навчаннях Saber Strike брало участь близько 2000 військових, то в 2014 - 4700, в 2015 - 6000, а в 2018 понад 18000 [35].

Аналогічно розвивається ситуація і в басейні Чорного моря. В цьому регіоні проводяться періодичні навчання сухопутних та морських сил НАТО з залученням країн партнерів. Зокрема, традиційно проводяться навчання військово-морських сил Морський Бріз (Sea Breeze) та навчання сухопутних сил Швидкий Тризуб (Rapid Trident). Зазначені маневри проходять на території України із залученням військових контингентів НАТО та партнерів Північноатлантичного альянсу з регіону Центрально-Східної Європи.

Варто зазначити, що масштаби маневрів так само постійно зростають. Зокрема, у навчаннях Швидкий тризуб в 2013 році було залучено близько 1300 військовослужбовців, у 2015-2016 - 1800, у 2018 - 2200 [36]. Хоча, як бачимо, в Чорноморському регіоні зростання кількості військ, що беруть участь у маневрах, не є настільки значною, як у Балтійському регіоні, що загалом не дивно, оскільки на Південному напрямку країни НАТО не мають спільних кордонів з Російською Федерацією, що значно знижує ризик прямого військового зіткнення.

Таким чином, протягом 2011-2014 років внаслідок низки криз у регіонах, що оточують ЄС зі Сходу та Півдня, відбулася кардинальна зміна загроз європейській безпеці. Якщо в 2000-х роках головною загрозою для Заходу вважався тероризм, то у 2010-х роках до них додалися так звані гібридні загрози, проблема нестабільності в сусідніх країнах та тісно пов'язана проблема біженців і кібернетичні загрози. Зростання небезпеки зазначених явищ для стабільності всередині ЄС змушувало шукати нові підходи для їх подолання.

Нова безпекова стратегія ЄС, прийнята в 2016 році, досить чітко вказує на те, що оцінка загроз у попередні періоди була зроблена хибно і необхідно суттєво змінювати акценти. Оскільки нові загрози значною мірою пов'язані з воєнною безпекою країн союзу, ЄС був змушений працювати у двох важливих напрямках: з одного боку, розширювати внутрішню співпрацю між країнами-учасниками, а з іншого - шукати підтримки в НАТО. Результатом здійсненої протягом 2014-2016 років роботи стали дві масштабні програми: програма співробітництва ЄС-НАТО, започаткована спільною декларацією 08 липня 2016 року, та постійне структуроване співробітництво, що реалізується всередині Європейського Союзу.

Хоча обидві програми мають досить обмежений характер, загалом можна говорити про те, що вони

покривають значну частину безпекових загроз в Євроатлантичному регіоні та при подальшому успішному розвитку сприятимуть закладенню підвалин нової архітектури безпеки в Північній Атлантиці.

Список використаних джерел

1. Европейская стратегия безопасности: Безопасная Европа в лучшем мире. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.consilium.europa.eu/media/30825/qc7809568ruc.pdf>
2. Общее видение, единый подход: сильная Европа. Глобальная стратегия Европейского Союза по внешней политике и политике безопасности. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/feature_eu_global_strategy_full_text.pdf
3. Erlanger S. Eastern Europe Frets About NATO's Ability to Curb Russia // The New York Times. – 2014. – April 23.
4. Cluskey P. Deaths from terrorism in Europe have spiked since 2014// The Irish Times. June 16, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.irishtimes.com/news/world/europe/deaths-from-terrorism-in-europe-have-spiked-since-2014-1.3122948>
5. ENISA Threat Landscape Report 2017. 15 Top Cyber-Threats and Trends. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///C:/Users/Vladimir/Downloads/WP2017%20O.I.2.1%20%20ENISA%20Threat%20Landscape%202017.pdf>
6. Refugee crisis in Europe. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/echo/node/4115>
7. Applebaum A. The Dutch just showed the world how Russia influences Western European elections// The Washington Post. April 8, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.washingtonpost.com/opinions/russias-influence-in-western-elections/2016/04/08/b427602a-fcf1-11e5-886f-a037dba38301_story.html?utm_term=.ee3889ee68d7
8. Leahy P. Russian bid to influence Brexit vote detailed in new US Senate report// The Guardian. January 10, 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/world/2018/jan/10/russian-influence-brexit-vote-detailed-us-senate-report>
9. Costine J. Facebook starts fact checking photos/videos, blocks millions of fake accounts per day// TechCrunch. March 29, 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://techcrunch.com/2018/03/29/facebook-fact-check-photos/>
10. Мельянец Д.А. Отношения Европейского союза и НАТО в 1990-2000-е гг.// Журнал международного права и международных отношений. – 2007. – № 3
11. Бычкова О.М. Взаимоотношения ЕС и НАТО в контексте евроатлантической безопасности // Журнал международного права и международных отношений. – 2011. – № 1
12. Reichard M. Some Legal Issues Concerning the EU-NATO Berlin Plus Agreement// Nordic Journal of International Law, Volume 73, Issue 1
13. Relations with the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_49217.htm?selectedLocale=en
14. Joint declaration by the president of the European Council, the president of the European Commission, and the secretary general of the North Atlantic Treaty Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consilium.europa.eu/media/21481/nato-eu-declaration-8-july-en-final.pdf>
15. Joint declaration by the president of the European Council, the president of the European Commission, and the secretary general of the North Atlantic Treaty Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/media/36096/nato_eu_final_eng.pdf
16. Council Conclusions on the Implementation of the Joint Declaration by the President of the European Council, the President of the European Commission and the Secretary

General of the North Atlantic Treaty Organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15283-2016-INIT/en/pdf>

17. Progress report on the implementation of the common set of proposals endorsed by NATO and EU Councils on 6 December 2016 and 5 December 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/170614-joint-progress-report-eu-nato-en-1.pdf>

18. Second progress report on the implementation of the common set of proposals endorsed by NATO and EU Councils on 6 December 2016 and 5 December 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2017_11/171129-2nd-Joint-progress-report-EU-NATO-eng.pdf

19. Third progress report on the implementation of the common set of proposals endorsed by NATO and EU Councils on 6 December 2016 and 5 December 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.consilium.europa.eu/media/35578/third-report-ue-nato-layout-en.pdf>

20. Treaty of European Union. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://europa.eu/european-union/sites/europa.eu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf

21. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>

22. Treaty establishing a constitution for Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://europa.eu/europeanunion/sites/europa.eu/files/docs/body/treaty_establishing_a_constitution_for_europe_en.pdf

23. Council Decision (CFSP) 2017/2315 of 11 December 2017 establishing permanent structured cooperation (PESCO) and determining the list of participating Member States [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32017D2315>

24. Council decision establishing the list of projects to be developed under PESCO [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6393-2018-INIT/en/pdf>

25. Permanent Structured Cooperation (PESCO) first collaborative PESCO projects – Overview. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.consilium.europa.eu/media/32079/pesco-overview-of-first-collaborative-of-projects-for-press.pdf>

26. Boosting NATO's presence in the east and south-east [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_136388.htm

27. Fact Sheet: European Reassurance Initiative and Other U.S. Efforts in Support of NATO Allies and Partners [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/06/03/fact-sheet-european-reassurance-initiative-and-other-us-efforts-support->

28. Cancian M.F., Samp L.S. The European Reassurance Initiative// CSIS: Critical Questions. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.csis.org/analysis/european-reassurance-initiative-0>

29. European Reassurance Initiative: Department of Defense Budget Fiscal Year (FY) 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://comptroller.defense.gov/Portals/45/Documents/defbudget/fy2018/fy2018_ERI_J-Book.pdf

30. Krumholz W. The president must say no to 'Fort Trump' in Poland// Defence News. October 5, 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.defensenews.com/global/europe/2018/10/05/the-president-must-say-no-to-fort-trump-in-poland/>

31. Clam R.S. Geopolitics and Planning for a High-End Fight NATO and the Baltic Region//Air & Space Power Journal: 2016, Spring. – pp. 74-85

32. McNamara E.M. Securing the Nordic-Baltic region// NATO Review Magazin [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <https://www.nato.int/docu/review/2016/also-in-2016/security-baltic-defense-nato/EN/index.htm>

33. Saber Strike 2014 builds partnerships, capabilities in Baltic region. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.army.mil/article/127921/saber_strike_2014_builds_partnerships_capabilities_in_baltic_region

34. NATO stages major military exercise in Latvia after Wales summit// Reuters: September 06, 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.reuters.com/article/us-nato-exercises/nato-stages-major-military-exercise-in-latvia-after-wales-summit-idUSKBN0H10KA20140906?feedType=RSS&feedName=worldNews>

35. Exercise Saber Strike 2018 officially begins in Lithuania// Army Technology. June 06, 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.army-technology.com/news/exercise-saber-strike-2018-officially-begins-lithuania/>

36. На Львівщині стартували міжнародні військові навчання Rapid Trident-2018// Радіо Свобода. 03 вересня, 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rapid-trident-2018/29468060.html>

References

1. Evropejskaya strategiya bezopasnosti: Bezopasna-ya Evropa v luchshem mire. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.consilium.europa.eu/media/30825/qc7809568ruc.pdf>

2. Obshee videnie, edinyj podhod: silnaya Evropa. Globalnaya strategiya Evropejskogo Soyuza po vneshnej politike i politike bezopasnosti. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/feature_eu_global_strategy_full_text.pdf

3. Erlanger, S. (2014) Eastern Europe Frets About NATO's Ability to Curb Russia // The New York Times. – 2014. – April 23.

4. Cluskey, P. (2017) Deaths from terrorism in Europe have spiked since 2014// The Irish Times. June 16, 2017. [Online] – Available from: <https://www.irishtimes.com/news/world/europe/deaths-from-terrorism-in-europe-have-spiked-since-2014-1.3122948>

5. ENISA Threat Landscape Report 2017. 15 Top Cyber-Threats and Trends. [Online] – Available from: <file:///C:/Users/Vladimir/Downloads/WP2017%20O.1.2.1%20%20ENISA%20Threat%20Landscape%202017.pdf>

6. Refugee crisis in Europe. [Online] – Available from: <http://ec.europa.eu/echo/node/4115>

7. Applebaum, A. (2016) The Dutch just showed the world how Russia influences Western European elections// The Washington Post. April 8, 2016. [Online] – Available from: https://www.washingtonpost.com/opinions/russias-influence-in-western-elections/2016/04/08/b427602a-fcf1-11e5-886f-a037dba38301_story.html?utm_term=.ee3889ee68d7

8. Leahy, P. (2018) Russian bid to influence Brexit vote detailed in new US Senate report// The Guardian. January 10, 2018. [Online] – Available from: <https://www.theguardian.com/world/2018/jan/10/russian-influence-brexit-vote-detailed-us-senate-report>

9. Costine, J. (2018) Facebook starts fact checking photos/videos, blocks millions of fake accounts per day// Techcrunch. March 29, 2018. [Online] – Available from: <https://techcrunch.com/2018/03/29/facebook-fact-check-photos/>

10. Melyancev D.A. Otnosheniya Evropejskogo soyuza i NATO v 1990-2000-e gg.// Zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnyh otnoshenij. – 2007. – № 3.

11. Bychkovskaya O.M. Vzaimootnosheniya ES i NATO v kontekste evroatlantskoy bezopasnosti // Zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnyh otnoshenij. – 2011. – № 1.

12. Reichard, M. Some Legal Issues Concerning the EU-NATO Berlin Plus Agreement// Nordic Journal of International Law, Volume 73, Issue 1

13. Relations with the European Union [Online] – Available from: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_49217.htm?selectedLocale=en
14. Joint declaration by the president of the European Council, the president of the European Commission, and the secretary general of the North Atlantic Treaty Organization [Online] – Available from: <http://www.consilium.europa.eu/media/21481/nato-eu-declaration-8-july-en-final.pdf>
15. Joint declaration by the president of the European Council, the president of the European Commission, and the secretary general of the North Atlantic Treaty Organization [Online] – Available from: http://www.consilium.europa.eu/media/36096/nato_eu_final_eng.pdf
16. Council Conclusions on the Implementation of the Joint Declaration by the President of the European Council, the President of the European Commission and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization [Online] – Available from: <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15283-2016-INIT/en/pdf>
17. Progress report on the implementation of the common set of proposals endorsed by NATO and EU Councils on 6 December 2016 and 5 December 2017 [Online] – Available from: <https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/170614-joint-progress-report-eu-nato-en-1.pdf>
18. Second progress report on the implementation of the common set of proposals endorsed by NATO and EU Councils on 6 December 2016 and 5 December 2017 [Online] – Available from: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2017_11/171129-2nd-Joint-progress-report-EU-NATO-eng.pdf
19. Third progress report on the implementation of the common set of proposals endorsed by NATO and EU Councils on 6 December 2016 and 5 December 2017 [Online] – Available from: <https://www.consilium.europa.eu/media/35578/third-report-ue-nato-layout-en.pdf>
20. Treaty of European Union. [Online] – Available from: https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf
21. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. [Online] – Available from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTEXT>
22. Treaty establishing a constitution for Europe [Online] – Available from: https://europa.eu/europeanunion/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_establishing_a_constitution_for_europe_en.pdf
23. Council Decision (CFSP) 2017/2315 of 11 December 2017 establishing permanent structured cooperation (PESCO) and determining the list of participating Member States [Online] – Available from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32017D2315>
24. Council decision establishing the list of projects to be developed under PESCO [Online] – Available from: <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-6393-2018-INIT/en/pdf>
25. Permanent Structured Cooperation (PESCO) first collaborative PESCO projects – Overview. [Online] – Available from: <https://www.consilium.europa.eu/media/32079/pesco-overview-of-first-collaborative-of-projects-for-press.pdf>
26. Boosting NATO's presence in the east and south-east [Online] – Available from: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_136388.htm
27. Fact Sheet: European Reassurance Initiative and Other U.S. Efforts in Support of NATO Allies and Partners [Online] – Available from: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/06/03/fact-sheet-european-reassurance-initiative-and-other-us-efforts-support>
28. Cancian M.F., Samp L.S. The European Reassurance Initiative// CSIS: Critical Questions. [Online] – Available from: <https://www.csis.org/analysis/european-reassurance-initiative-0>
29. European Reassurance Initiative: Department of Defense Budget Fiscal Year (FY) 2018 [Online] – Available from: https://comptroller.defense.gov/Portals/45/Documents/defbudget/fy2018/fy2018_ERI_J-Book.pdf
30. Krumholz, W. (2018) The president must say no to 'Fort Trump' in Poland// Defence News. October 5, 2018. [Online] – Available from: <https://www.defensenews.com/global/europe/2018/10/05/the-president-must-say-no-to-fort-trump-in-poland/>
31. Clam, R. (2016) Geopolitics and Planning for a High-End Fight NATO and the Baltic Region// Air & Space Power Journal: 2016, Spring. – pp. 74-85
32. McNamara E.M. Securing the Nordic-Baltic region// NATO Review Magazin [Online] – Available from: <https://www.nato.int/docu/review/2016/also-in-2016/security-baltic-defense-nato/EN/index.htm>
33. Saber Strike 2014 builds partnerships, capabilities in Baltic region [Online] – Available from: https://www.army.mil/article/127921/saber_strike_2014_builds_partnerships_capabilities_in_baltic_region
34. NATO stages major military exercise in Latvia after Wales summit// Reuters: September 06, 2014. [Online] – Available from: <https://www.reuters.com/article/us-nato-exercises/nato-stages-major-military-exercise-in-latvia-after-wales-summit-idUSKBN0H10KA20140906?feedType=RSS&feedName=worldNews>
35. Exercise Saber Strike 2018 officially begins in Lithuania// Army Technology. June 06, 2018. [Online] – Available from: <https://www.army-technology.com/news/exercise-saber-strike-2018-officially-begins-lithuania/>
36. Na Lvivshini startovali mizhnarodni vijskovi navchannya Rapid Trident-2018// Radio Svoboda. 03 veresnya, 2018. [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-rapid-trident-2018/29468060.html>